

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Кафедра истории Древнего мира и Средних веков

Одесский археологический музей

Национальной академии наук Украины

Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья

Национальной академии наук Украины

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины

ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков

ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины

ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

А.М. Домановський (Харків, Україна)

**ЛАЗНИ VI-IX ст. I «ПРЕТОРІЙ IX ст.»
НА ТЕРИТОРІЇ ЦИТАДЕЛІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО:
ОКРЕМІ ЗАУВАГИ ЩОДО ХРОНОЛОГІЇ
РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАБУДОВИ ПАМ'ЯТКИ**

Цитадель Херсонеса Таврійського – укріплений чотирикутник площею 0,5 га, розташований у Південно-Східному районі Херсонеського городища на узбережжі Карантинної бухти, який, за влучним зауваженням С.Б. Сорочана, «включає пам'ятники всіх епох існування міста і може бути своєрідною лабораторією з його вивчення»¹. На сьогодні одним із важливих наукових завдань археологів та істориків залишається встановлення точної хронології забудови Цитаделі, оскільки за час існування об'єкту на його території з різних причин неодноразово споруджувалися нові, руйнувалися й перебудовувалися старі споруди, внаслідок чого «до кінця розібратися у плутаному «хронотопі» цього, поза сумнівом, вкрай важливого вузла оборони, археологам поки не вдалося»². Успішне вирішення цього складного завдання рівною мірою пов'язане як з продовженням польових археологічних досліджень, так і з опрацюванням звітів та публікацій матеріалів розкопок попередніх десятиліть.

Особливо це стосується забудови Цитаделі за ранньосередньовічної доби, впродовж VII-IX ст. – так званих «темних віків» візантійської історії Херсону. Будівельні рештки цього часу на території пам'ятки досліджені далеко не найкращим чином внаслідок того, що верхні археологічні шари на об'єкті значною мірою пошкоджені могилами карантинного цвинтаря XIX ст., поховання на якому здійснювалися впродовж 1829-1830 рр. під час епідемії холери у Севастополі. Крім того, шари VII-IX ст. було зруйновано ще у візантійський час через інтенсивну будівельну діяльність на території Цитаделі наприкінці IX й впродовж X ст.: «Підошва шару X ст. зафіксована на будівельних рештках IV-V ст., споруди візантійського преторія X ст. – на стінах залишків будівлі, яке інтерпретується як склад римської вексилляції, а споруди XI-XII ст. впущені до горизонту терм II-III ст.»³.

Недоліком, що утруднює дослідження хронології забудови пам'ятки, є також інформативність археологічних звітів про розкопки споруд як пізньоантичної, так і ранньосередньовічної доби. Вони належать Інні Анатоліївні Антоновій (1928-2000), яка від початку 1970-х до кінця 1990-х рр. здійснювала археологічні розкопки Цитаделі⁴. Колеги гідно пошановують дослідницю як багаторічного археолога-польовика Херсонеса⁵, однак ті ж дослідники, які з глибокою повагою характеризували особистість І.А. Антонової та її непересічний внесок в

археологічне дослідження Херсонеса, звернули увагу на те, що під час розкопок протейхізми та римських терм на території Цитаделі масовий археологічний матеріал не був належним чином опрацьований, через що під час датування цих пам'яток на сьогодні можна покладатися лише на спостереження самої І.А. Антонової, зроблені в процесі розкопок⁶.

Втім, це лише почасти знецінює результати робіт, здійснених І.А. Антоною, оскільки археологічні звіти дослідниці, попередні інформаційні публікації та повноцінні наукові розвідки дозволяють дослідити хронологію забудови об'єкта за доби раннього середньовіччя. Це завдання тим більш придатне до виконання, що, за словами тих таки В.М. Зубаря та С.Б. Сорочана, ситуація з розкопками ранньосередньовічної лазні VI-IX ст. на Південній площі, так само як і великої громадської будівлі X-XI ст., що її інтерпретують як фемний преторій з гарнізонною церквою, виглядає значно кращою порівняно з дослідженнями античних споруд⁷.

Особливо перспективним таке дослідження видається у поєднанні із встановленням хронології спорудження, існування, перебудов і руйнації тих ранньосередньовічних споруд, що розкопувалися пізніше науковцями, котрі значно ретельніше аналізували масовий археологічний матеріал. Це, перш за все, так званий візантійський «преторій IX ст.» і рештки лазні VII ст., досліджені на початку 2000-х рр. Археологічною експедицією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під керівництвом С.Б. Сорочана⁸.

Отже, хронологію забудови Цитаделі впродовж VI-IX ст. перспективно встановлювати шляхом комплексного аналізу матеріалів археологічних розкопок терм VI-IX ст., лазні VII ст., «преторія IX ст.», а також преторія X-XI ст. Частково це було зроблено С.Б. Сорочаном⁹.

Середньовічну лазню VI-IX ст., розташовану майже у центрі Цитаделі Херсонеса Таврійського, на захід від так званої Південної площі й на схід від двоповерхового «будинку командира», було відкрито під час розкопок І.А. Антонової у 1989-1990 рр. й досліджувано нею у 1991, 1992, 1993 і 1996 рр.¹⁰ Терми склалися з аподітерії (вестибюлю), гарячого приміщення – калдарія з гіпокаустом, префурнія, теплого і холодного приміщень – тепідарія та фригідарія. Можливо, з півдня до фригідарія прилягав ще й лаконік, який залишається нерозкопаним. Як було з'ясовано за результатами розкопок, терми VI-IX ст. було споруджено на місці пізньоантичних терм III ст. шляхом їхньої кардинальної перебудови, під час якої було споруджено аподітерій з північного боку терм¹¹.

Встановити час цієї перебудови лазні дозволяє саме з'ясування часу спорудження аподітерія. Датуючими матеріалами виступають монети Лева I (457-474), Анастасія (491-518) та інші монети V-VI ст., знайдені у шарі, утворення якого передувало спорудженню цього приміщення¹², а

також будівельні матеріали з північної сторони тепідарія, до якої було прибудовано вестибюль. Цеглини-плінфи (28,5×28,5×4 см), використані тут для фіксації порогу, датуються переважно другою половиною-кінцем VI – початком VII ст. і трапляються в кладці херсонеських громадських будівель близького часу¹³. Відповідно, спорудження аподітерія може бути датоване другою половиною-кінцем VI – початком VII ст. С.Б. Сорочан переконливо пов'язує із спорудженням аподітерія також переміщення димоходу з північного боку лазні і префурнія з її південного або південно-східного боку відповідно на північний бік східної стіни і місце старого димоходу, а також перебудову гіпокауста¹⁴.

Додаткові дослідження терм VI-IX ст., здійснені експедицією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під керівництвом С.Б. Сорочана 2002-2003 рр., виявили на південний захід від споруди цієї лазні і майже впритул до неї ще одне приміщення (3,4×4,1 м), в якому вціліли рештки двох ванн¹⁵. Розкопки 2007 р. показали, що ці нові терми було споруджено в період від першої чверті до середини VII ст. (прямо під шаром, що датується таким чином, залягає шар, датований другою половиною II – початком III ст.)¹⁶. Це фактично співпадає за хронологією з кардинальною перебудовою терм VI-IX ст. у другій половині-кінці VI – на початку VII ст. Відповідно, можна доволі впевнено стверджувати, що спорудження нової лазні (умовно її можна називати «південною лазнею VII ст.») на південь від старої (VI-IX ст.) було практично одночасним або відбулося майже відразу після кардинальної перебудови останньої. Ймовірно, спорудження «південних» терм VII ст. стало можливим завдяки переміщенню префурнія з південного або південно-східного боку терм VI-IX ст. Відповідно, усі технологічні процеси, пов'язані з організацією опалення, було перенесено на інший бік лазні, що звільнило територію на південь від неї для нової забудови.

Нова, «південна лазня VII ст.» проіснувала приблизно до середини IX ст. Дата її руйнування визначається тим, що одну з її ванн (прямокутну) перекивав шар з матеріалом другої половини IX в., друга ж (напівкругла) була частково включена до західної стіни новозбудованої великої громадської споруди. Таким чином, руйнування «південної лазні VII ст.» було спричинене саме необхідністю спорудження близько середини IX ст. цієї нової громадської будівлі, яка мала, за доволі переконливим припущенням С.Б. Сорочана, адміністративне призначення – була місцем розташування нової фемної адміністрації – так званим «преторієм IX ст.». У зв'язку з цим новим будівництвом «південні» терми VII ст. було розібрано, а будівельний матеріал звідси частково використали для нівелювання поверхні під нове будівництво, частково ж – для спорудження нової будови. Це, окрім іншого, переконливо доводить також ідентичністю будівельних розчинів з «південної лазні

VII ст.» і зразків розчину, виявлених в заповненні шару приміщень «преторія IX ст.»¹⁷.

Таким чином, від середини і впродовж другої половини IX ст. (принаймні до його останньої чверті) після руйнування «південної лазні VII ст.» у центральній частині Цитаделі існують і функціонують паралельно й одночасно так званий «преторій IX ст.» і ранньосередньовічні візантійські терми VI-IX ст. Руйнування ж як терм VI-IX ст., так і «преторія IX ст.» відбулося одночасно наприкінці IX – на початку X ст. у зв'язку з початком масштабного будівництва нового великого фемного преторія з парних будівель з великим двором і гарнізонною базилікальною церквою X-XI ст.

Доповнити, уточнити, а, можливо, й спростувати окремі висновки цього повідомлення дозволять подальші археологічні дослідження на території Цитаделі Херсонеса Таврійського, адже будівельні рештки «південної лазні VII ст.» розкопано на сьогодні лише частково.

¹ Сорочан С.Б. О результатах работы экспедиции Харьковского университета в «цитадели» Херсонеса в 1996-2007 гг. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула. - Харьков, 2008. - С.89.

² Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2000. – С.523.

³ Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории Цитадели Херсонеса Таврического // БИ. – Вып.19. – 2008. – С.219.

⁴ Див.: Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории Цитадели Херсонеса Таврического. – С.181-239.

⁵ Сорочан С.Б. Чаша душі // Археологія. – 2000. - № 4. – С.120-123; Шацько Г.О. І. А. Антонова і археологічне дослідження Херсонеса // Археологія. – 2000. – № 4. – С.123-125; Сорочан С.Б. Чаша душі // Херсонесский сборник. – 2003. – Вып.12: Памяти Инны Анатольевны Антоновой. – С.3-6; Сорочан С.Б. Памяти Инны Анатольевны Антоновой // Куликов И.И., Кулик С.И., Скрипченко А.А., Шунько П.А. Севастополь на рубеже тысячелетий. 1983-2003. – Севастополь, 2003. – С.374-375; Сорочан С.Б., Зубарь В.М. До 80-річчя з дня народження І.А. Антонової - невтомної дослідниці Херсонеса // Археологія. - 2008. - № 2. - С.109-111.

⁶ Див.: Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914-2005 гг.). Т. 1-2 // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. – Вып.6. – Симферополь, 2009. – С.239-240, 377; Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории Цитадели Херсонеса Таврического. – С.239.

⁷ Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914-2005 гг.). – С.377; Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории Цитадели Херсонеса Таврического. - С.239.

⁸ Сорочан С.Б. О результатах работы экспедиции Харьковского университета в «цитадели» Херсонеса в 1996-2007 гг. – С.89-90; Сорочан С.Б., Домановский А.Н. Об итогах исследований «Цитадели» Херсонеса Таврического Археологической экспедицией Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина // Международная научная конференция «Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы». Севастополь, Национальный заповедник «Херсонес Таврический». 30 сентября – 5 октября 2012 г. Тезисы докладов и сообщений. – Севастополь, 2012. – С.92-94.

⁹ Див.: Сорочан С.Б. Бани византийского Херсона (VI-X вв.) // Древности 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2005. – С.196-211; Сорочан С.Б. Византийский преторий IX в. в «цитадели» Херсона // СТРАТНГОС. Сборник статей в честь Владимира Васильевича Кучмы. - Армавир, 2008. - С.167-173; Сорочан С. Б. О византийских преториях в «цитадели» Херсона // IX БЧ «Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria». – 2008. – С.257-262; Сорочан С.Б. О предварительных результатах исследования ранневизантийского претория в «цитадели» Херсонеса // Кондаковские чтения-2. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008. – С.253-258; Сорочан С.Б. Об архитектурном комплексе византийского претория в Херсоне // Россия – Крым – Балканы: диалог культур. – Екатеринбург, 2004. – С.200-205; Сорочан С.Б. Об архитектурном комплексе фемного претория в византийском Херсоне // АДСВ. – Вып. 35. – 2004. – С.108-121; Сорочан С.Б. Об исследованиях византийского претория IX в. в «цитадели» Херсона // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. - 2008. - № 816. - Історія. - Вип. 40. - С.64-71; див. також: Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005.

¹⁰ Антонова И.А. Отчет о раскопках в «цитадели», юго-восточный район Херсонеса в 1989 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 2978; Антонова И.А. Отчет о раскопках в «цитадели», юго-восточный район Херсонеса в 1990 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 2981; Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1993 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 3184; Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1996 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 3359/1; Антонова И. А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1993. – Симферополь, 1994. – С.25-33.

¹¹ Сорочан С.Б. Бани византийского Херсона (VI-X вв.). – С.196-197; Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – С.938-939.

¹² Сорочан С.Б. Бани византийского Херсона (VI-X вв.). – С.203; Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – С.945; Зубарь В.М., Сорочан С.Б. Основные этапы археологического изучения памятников на территории Цитадели Херсонеса Таврического. - С.218.

¹³ Сорочан С.Б. Бани византийского Херсона (VI-X вв.). - С.201, табл.1; Сорочан С.Б. Византийский Херсон. – С.700-706, табл.1.

¹⁴ Сорочан С.Б. Бани византийского Херсона (VI-X вв.). - С.202; Сорочан С. Б. Византийский Херсон. – С.944.

¹⁵ Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Зубарь В.М., Сазанов А.В., Иванов А.В., Сухинина С.Н. Отчет о консервационно-археологических работах на территории

«цитадели» Херсонеса в 2002 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 3587. – Л.5,10, рис.5,15,24; Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Сазанов А.В., Крупа Т.Н. О работе в цитадели Херсонеса Таврического в 2002 г. // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. – К., 2003. – С.266; Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Зубарь В.М., Сазанов А.В., Иванов А.В. Работа объединенной археологической экспедиции «Цитадель» в Херсонесе Таврическом в 2003 г. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К., 2004. – С.300.

¹⁶ Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Сазанов А.В., Иванов А.В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «Цитадели» Херсонеса в 2006 г. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2006 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С.343-347; Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Зубарь В.М., Сазанов А.В., Иванов А.В. Отчет об археологических раскопках и консервационно-археологических работах на территории «Цитадели» Херсонеса в 2007 г. // Архив НЗХТ. – Дело № 3966.

¹⁷ Див.: Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Кокельман В., Киричек О.И. Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса: первый опыт // Clavis medii aevi. Вып.1. Информационные методы исследования в медиевистике. – Тюмень, 2006. – С.3-12; Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Кокельман В., Киричек О.И. Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса: первый опыт // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип.9. – С.490-493.

В.В. Зайцев (Москва, Россия)

И.В. Корпусова (Одесса, Украина)

МОНЕТЫ УДЕЛЬНОГО КНЯЖЕСТВА МОЖАЙСКОГО В СОБРАНИИ ОАМ НАН УКРАИНЫ

Центром удельного владения в составе Великого княжества Московского Можайск становится в 1389 г., когда по завещанию Дмитрия Ивановича Донского город передается во владение его сыну Андрею. Согласно духовной грамоте великого князя в Можайский удел вошли не только город с принадлежавшей ему волостью, но и многие другие волости и села, отдельные из которых располагались на значительном удалении¹. Малолетний Андрей некоторое время оставался под опекой своего старшего брата Василия Дмитриевича, унаследовавшего великокняжеский престол. Однако уже в 90-е гг. XIV в. вначале, очевидно, в Москве, а вскоре и в главном городе удела была организована чеканка монет от имени Можайского князя. С этого момента выпуск монет в Можайском удельном княжестве не прерывался вплоть до середины 50-х гг. XV в. Однако ранние монеты Можайска довольно редки, они отсутствуют в собрании Одесского Археологического музея.